

VPRAŠANJE RACIONALIZACIJE V SLOVENSKI SLOVSTVENI FOLKLORI

Marija Stanonik

Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 398.4(=163.6):821.163.6–344

Prispevek razčlenjuje slovenske strašljive folklorne pripovedi, saj skuša uzavestiti starodavno (to je posebej poudarjeno, ker danes nastaja in obstaja nova mitologija!) mitološko plast iz slovenskega kulturnega okolja v fazi njenega razkrajanja. To se dogaja z racionalizacijo strašljivih vtisov in nenavadnih doživetij, ki jih prizadeti, potem ko se umirijo, navadno odpravijo z ugotovitvijo: *prepričati se moraš!*

mitologija, substrat, strašljive folklorne pripovedi, fenomenologija strahov, tipologija strašljivih pojavov

The article analyses Slovene folk horror stories, bringing into awareness the ancient (this needs to be emphasised, since today new mythologies are constantly being born) mythological layer of the Slovene cultural environment during its decomposition. This happens through the rationalisation of the frightening impressions and unusual experiences of those affected who, once they have calmed down, dismiss them by saying that they need to convince themselves that it really happened.

mythology, substrate, folk horror stories, phenomenology of horror, typology of horror phenomena

1 Uvod

Najstarejši motivi slovstvene folklore so usedlina starodavnega mitološkega substrata. Iz letnic po razcvetu časopisja v slovenščini po pomladi narodov leta 1848 se vidi, da so njegove prežitke v smislu zaostalih vraž najbolj vneto odpravljali v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja. V skladu s tedanjimi pozitivističnimi opaznanji in naravoslovnimi dognanji so jih večinoma zavračali s strokovno razlago naravnih pojavov; večkrat zelo ekspresivno (Stanonik 2009: 230–238).

Tisti čas se je razvila posebna besedilna vrsta: v uvodu načelno odklanja vraže, v jedru sledi ponazarjalni zgled s krajem, časom in konkretnimi osebami, katerih vražljivo ravnanje se izkaže za polomijo. Na koncu je moralistični nauk, ki se posmehuje nerazsodnosti, marsikdaj pa je politično aktualističen (*Drobtinice* 1852: 180–181).

Zanesljivo je bil avtor številnih člankov zoper vraže – za poduk in kratek čas – Janez Bleiweis (1859: 257–258, 265–266, 273, 281–282, 290–291). Že zgodaj je zakričal (1847: 84, 146–147): »Za božjo voljo, ali še ne bo konec vraž!« Simon Šubic

(1859: 49, 172–176) je modro preudarjal, kako nežaljivo pomagati kmetstvu do višje omike. »Vedno bolj med ljudstvom razširjajoči se nauk, spoznanje in omika pregnala bo vse vraže, kakor vzhajajoče solnce prežene nočne tmine« (A. Z. 1862: 211–212).

Dobrih sto let pozneje, v drugi polovici 20. stoletja, so sadovi takega razsvetljevanja na dlani; o tem priča poanta sobesednika na terenu:

Da sn biu mali, to tak vete, da so starši strôh v otroke vlivali, ko so delali coupnrnice pa strašlo je. Coupnrnce, divja joga pa tou, to je blo vse iz zaostalosti. Tou so lüdje verjeli še iz poganstva naprej. Pa še danes verimejo velko, ne molu. In pol pa izobraženi to preučujejo pa so prišli guor, da tou sploh ni res. Strôhe je odpravla izobrazba! (Glasovi 18: 143)¹

Dokaz za navedeno trditev so iz 20. stoletja tiste strašljive povedke,² ki so opremljene z racionalističnim komentarjem. V ta namen smo pregledali 44 knjig iz zbirke Glasovi, ki so izšle doslej; za pričujočo analizo smo upoštevali 168 folklornih pripovedi, tj. 0, 96 % oz. skoraj 1 % doslej zbranega gradiva, ki ga tukajšnja obravnava skuša razčleniti glede na fenomenologijo strahov in racionalni odziv na nenavadne pojave.

Izhodišče za racionalizacijo doživetega je porajajoči dvom: Sem to res doživela? (Glasovi 1: [1]) Starši otrok ne strašijo več, temveč jim strahove odganjajo s poukom o dogajanju v naravi: »Tou sa pa muoja, še muoja mama rjekl, na smej se bat, če j tam kej u host. Pravja, tam bežija zajčki pa lsice pa se dražje lom. Tou pumisl, pa te na bo strah« (Glasovi 19: 125). Odrasli jih pojasnjujejo kot morebitno posledico bolezni (Glasovi 19: 124) in njih izginjanje razumejo kot rezultat civilizacijskega napredka; v konkretnem primeru je taka pridobitev elektrika: »Kadar je luč pāršla, je blo vsega konec« (Glasovi 41: 198).

Najbolj zaležejo lastne izkušnje: »Šel sem zgodaj k maši v Novo vas. Slišal sem, kako tam nekaj koplje. Bila je še noč in me je bilo zato strah. Kopal pa je neki Bavdek, ki ni mogel ponoči spati in je šel nekaj kopat. Takole pa nastane strah in zgodbe o strahu« (Glasovi 24: 176). V kočljivih dogodkih je še kako težko vzdržati, premagati samega sebe. Kadar je povod za strah človeška poniglavost, je še toliko pomembneje ohraniti osebno dostojanstvo, pozitivno samopodobo. To se je posrečilo fantu, ki je hodil k dekletu v drugo vas in so ga strašili s klasično bučo ter gorečo svečo v njej (Glasovi 41: 229).

2 Fenomenologija strahov

Značilna za strah/-ove je noč: »Je tãma, pa nmihn zãjdeš, pa se vrtiš, pa na veš več, kje si. Puol pa pravje, de sa cupnrnce uržeh« (Glasovi 19: 80). Kot prostor preizkušnje so največkrat omenjeni gozd, križišče, križ in pokopališče (Glasovi 34: 114). Odzivi strahu praviloma delujejo na sluh in vid, redkeje na otip.³

¹ V oklepaju so navedene zaporedne številke knjig iz zbirke Glasovi in pripadajoče številke citiranih folklornih pripovedi.

² »Strašnice [narečno: *strašnice*] so jim pravili v pokrajini Idrija« (Glasovi 3: 12). Po vzorcu uganke, šaljivke, povedke bi jim lahko dejali tudi *strašljivke*.

³ Niso pa znani primeri vonja in okusa.

2.1 Strašljivi slušni učinki

Lovec se je vračal pozno, zato je hitel iz gozda. Odlomek imenitno podaja njegovo tesnobno psihično razpoloženje, ki ga olajša odrešilen udarec v nos:

Tistikrat je zadaj za njim začelo nekaj votlo udarjati: *tok, tok ...* Srce mu je začelo tako razbivat, da ga je čutil prav v grlu, in v strahu je začel tečt. A tisto je začelo tolčt še bolj hitro: *tok, tok, tok, tok ...* Ves znorjen je še en čas tekel, pole ni mogel več, ustavil se je in v strahu pogledal nazaj, kaj teče za njim. Tistikrat ga je špaga od nahrbtnika z vozlom na koncu udarila po nosu in tistega glasu ni več slišal. Ves čas je slišal samo špago, ki je tolkla po nahrbtniku, ko je stopal bolj nanagloma (Glasovi 1: [11]).

Če se še odrasli ne znajde brž ob ritmičnem zvočnem učinkovanju na hrbtu, ni čudno, da je zbegalo otroka, ki so ga poslali po vino: »Ko je hodu, se mu je po poti flaša odprla in u ruzaku je začev *klankat*.⁴ Tončka je blu zelu strah, zatu je začev lavfat po cejst. Pa bəl je lavfov, *bəl je klankav* po ruzaku« (Glasovi 24: 186). Četudi kdo načelno odklanja strahove, jim lahko zapade. K temu pripomore pokopališče, a izkaže se, da ni vzrok neprijetnega občutka:

Bleng – klenk je nardilə. Ənmalə me je blə strah. Wôto səm se prepričat, ka je. Po grém žə vən z britofa, pa še bəl' čujem. Je pa təm, kə je méla Kôčna Liza tiste zévnike, je méla ne prekle vsajène p an kvôc pa nə mót'kə. Kə je vétər uleku, je pa tistə ukəp bútalə. Səm si pa réku: Zde pa vidiš, kak je strah (Glasovi 43: 410).

Drugi se je prav na kraju mrtvih dokončno osvobodil strahov. »Enkrat pa zjutraj okrog pete ure pridem po bicikl. Hudič, *te* je pa nekaj tam zvonilo: *tink tink, tink*. Me je pa malo strah *gratalo*. [...] Pa *zazvoni* poleg mene. Jaz pa zgrabim! *Te* pa vidim, da je zvonila – železna tablica na križu« (Glasovi 18: 157). Kaj lahko botruje uveri o coprnica, ki perejo (Glasovi 1: [4]), z lastno izkušnjo dokazuje štajerski delavec s pravcato miniaturno raziskavo (Glasovi 18: 144).

Iz nabranih primerov se lepo vidi, kako na interpretacijo pojavov okrog nas vplivajo obstoječi miselni vzorci. Stanko je ponoči na poti domov mimo Gosakove domačije zaslišal zvončkljanje. Domislil se je pripovedi o strahovih in coprnica. Pozneje je izvedel, da so pri tisti hiši ponoči odganjali divje svinje tako, da so imeli na njivi »*zvončke*, od njih pa speljano špago, ki jo je [domači sin] od časa do časa pocukal, da je *zazvonilo*« (Glasovi 18: 158).

Izjemoma povzročitelj sam pojasni socialno ozadje za nastanek in folklorizacijo strašljivih pripovedi s sumljivim zvočnim učinkom (Glasovi 26: 192). Lovec je priča padcu velikanske bukve, ki je zahreščala kakor za zadnji jok (Glasovi 43: 396). Za konec je prihranjen hrup, ko se je podrla velika skladovnica hlodov (Glasovi 43: 395).

2.2 Strašljivi vizualni učinki

Pripovedovalec želi kdaj z blago ironijo dokazati, da se je sam otresel zaostalosti ali lahkovernosti (Glasovi 1: [9]).

⁴ Poševno so v primeru in v nadaljevanju poudarjeni ubesedeni slušni učinki.

Trhel les, ki se svetlika v noči, je pogost motiv nemotiviranega strahu. V naslednjih folklornih pripovedih ironični komentar pripovedovalca izostane, saj je navzoč v dogodku samem (Glasovi 1: [21]):

Videu sām panuoči anu bejlu, kə stoji. Misleu sām: Alə je kaka baba alə smrt. [...] Staviu sām kojne, šeu počasi duli i pole sām se zaletiu u tistu bejlu ... pa je buo *drvo*, *staru drvu*, *kə se je svejtuo*. To je biu ves strah, kə sem ga u uosemdæset lejt doživeu (Glasovi 15: 15).

O medvedu, ki je v resnici »*en velik, star smrekov štor*«, obstajata dve varianti (Glasovi 24: 163, 164). Posebna izkušnja se navezuje na novo civilizacijsko pridobitev, ki je bila za prebivalce Turjaka nedoumljiv tujek: »Turjačani so ponoči videvali neke luči in gromozansko ropotanje. V strahu so bežali in plezali na drevesa, da jih ne bi dobila pošast. Ropot je povzročal avto grofa Kadele iz Ljubljane, ki se je vozil na obiske k turjaški grofici, vdovi. Luči pa so bile *avtomobilski žarometi*« (Glasovi 24: 169).

2.3 Strašljivi primeri otipa

[Ata] Grejo dol po klancu, jih pa začne nekaj *grabiti za noge*. Oni pa gledajo, kaj je. Nič nikjer ni. Čim so stopili, jih je nekaj prijemalo za hlačnice. Seveda jih je *gratalo* strah, lasje so jim začeli iti pokonci in so začeli *leteti*. Tisto jih je pa še bolj grabilo. Pridejo domov pa naredijo luč. *Te* so pa našli *trn* v hlačah. Trnje je raslo za potom, pa je bilo obsekano in je bilo na cesti. Oni so pa mislili, da je strah (Glasovi 18: 155).

Navedena pripoved je odličen zgled, da pri povzročanju strahu ne gre zanemarjati tretjega čutila. Posledice takega doživetja so lahko hujše kot pri slišanju ali videnju. Neko dekle se je bližajočima se prijateljicama prikrilo tako, da se je uleglo v jarek in »*prijelo eno za nogo*«. Ta je zavrnila in kmalu omedlela (Glasovi 27: 106). Včasih so bila stranišča zunaj bivalnih prostorov, in če ni bilo lune, je bilo težko priti do njih, saj niso bila osvetljena:

Sedim na stranišču, kar začujem korake. Ko prihaja bliže, spoznam, da je sestra. Ona me seveda ni videla. Bila sem čisto tiho. Ko pa je stopila v stranišče, sem jo *rahlo prijela za roko*. Tako je zakričala, kakor da sem ji najmanj roko odtrgala. Med tuljenjem je zbežala nazaj v hišo. Počasi sem odšla še sama za njo. Sedela je vsa prestrašena in objokana v kuhinji na stolu. [...] nisem ji mogla dopovedati, da ni bilo namerno (Glasovi 34: 137).

3 Tipologija strašljivih pojavov in njihovo preverjanje

Medtem ko so nekdaj nerazložljivim pojavom zelo hitro pripisali mitološke razsežnosti, tukajšnje empirično gradivo prepričljivo dokazuje, da se udeleženci strašljivih dogodkov ne dajo zmesi; so veliko bolj samozavestni in se skušajo prepričati o njihovem izvoru.

3.1 Naravni pojavi

Iz pregledanih primerov se vidi nekdanji živ stik človeka z naravo. Današnja prometna sredstva mu tega ne omogočajo več. Zato je po drugi strani bolj zavarovan pred nenavadnimi izkušnjami z njo.

Mesečina

Kaj takega, da se v luninem soju na tleh pojavita dve senci, se ne dogaja zmeraj, temveč le, kadar je luna na nebu pod določenim kotom.⁵ To je verjetno vplivalo na nastanek pripovedi o ljudeh, ki da koga molče spremljajo in ga spravljajo v tesnobo. V resnici gre za enega človeka, ki sam oddaja dve senci. So pa še drugačni primeri (Glasovi 18: 147; 8: 6).

Vreme

Zakaj je treba danes poslušati vremenske napovedi (Glasovi 1: [7])? Celo megla in dež sta povod za vzklicanje arhetipskih mitoloških plasti v človekovi duševnosti. Zaradi njihove potlačenosti v nezavedno vzbujajo strah. Kadar se v konkretnih primerih dá pojasniti njegov stvarni vzrok, nastane veliko olajšanje: »Za moj strah je bla kriva *megla*, ki se je hejala [= nehala] ravno v višini glave« (Glasovi 34: 131). Včasih je prišlo do prestrašenosti po naključju (Glasovi 8: 10).

Gospodinja je dala ubogi ženi »en bel žakelj, naj se z njim ogrne, da ne bo tako mokra« v *hudem dežju*. »In tako jo je srečal že v mraku en možak z Vodic, prav pri Malem školu. '*Bela žena, bela žena!*' je začel govar sam pri sebi« (Glasovi 1: [10]).

Veter

V naslednjih pripovedih je navzoča le želja po racionalni razlagi nenavadnega vtisa, ki ga drugi že bolj določno doživljajo kot veter (Glasovi 43: 409). Pripoved je dovolj dober zgled, kako se ob nelagodnem občutku, ki ga še ni mogoče pojasniti, lahko zatečemo v mitološki ali racionalni način mišljenja. Podobno nedognan je primer, ki ga nekdo opredeli kot veter:

Naš oče je z volmi peljal na vozu sode iz doline. Bilo je že temno, ljudje pa so govorili, da tam pri Trtrajnu nekaj straši. In res, tudi oče je tam zaslišal neko tuljenje. Zagrabil je vole za rep, jih pognal in rekel: »Kar bo pa bo!« Srečno je prišel domov. Takrat smo videli, da na enem sodu ni bilo zamaška in *veter*, ki je *pihal*, je *povzročil tisto tuljenje*. Tulilo je tako, kot če pihaš v prazno steklenico, a močnejše. To je bil ves strah (Glasovi 24: 185).

Vetra samega se ne vidi in ne sliši, slišijo in vidijo se le posledice njegove navzočnosti v številnih oblikah:

Te pa guore skače, tak ko da bi bla ena velka ofca skôkala, rečmo oven. Jaz stojim. Strašljiv nisl. Sn rèko: »Jaz grem gledat!« Kaj je blo? Tam je biu *en velik papir*, pa je *prišo vietar* pa ga *odvzdigno*, da je *po liŕfti letelo*, pa dol palo; pa drgôč *odvzdigno*, pa dol nazaj. Evo ga, pa so strôhi tû! (Glasovi 18: 145)

⁵ Za resničnost razlage v naslednjem primeru jamčim z lastno izkušnjo.

Več pričevanj se nanaša na premikanje v naravi. Ponoči se marsikaj ne vidi dobro ali dobi drugačno obliko. Poleg tega dotlej nihče ni pomislil na sposobnost oči, kako dobro vidijo (Glasovi 6: 218).

Rastline

Tisti, ki so se upali približati dejstvu strahu in strašenja, pričajo, kako jim je potem odleglo. Celo praprot je lahko vzrok za strah. Na poti domov je nekdo pred sabo zagledal »glave, ki se dvigajo in spuščajo«, kakor da se kdo skriva v grmovju:

Voli so šli tak naprej, niso mogli ne na levo ne na desno. Pa od daleč vidim: kaj mi takle nekaj vtriplje? Tak ko bi šlo, zija pa stisne, zija pa stisne, *taka žareča čeljust*. [...] Bil je *en hrastov štor, ko se ponoči sveti, pirov štor*. Tam je bla pa *ena praprot in veter je vlekel, je pa tista praprot migala takle*, pa glih tak, ko bi ena čeljust šla takle gor pa dol. Ja, krščen duš, vdarim tam gor! Seveda, štil sem tak zlomil. Pa še tistega štora sem nekaj odbil. Te sem pa videl, kaj je mene strašilo (Glasovi 8: 4).

Kombinacija vetra in rastlin je pogost vzrok nenavadnih doživetij. Kdor zmore odkriti, za kaj gre, doživi veliko olajšanje. Tudi negibnost pojava povzroči pri opazovalcu nelagodnost. Tako kot fant, ki je hodil k dekletu v vas, dokler se ni prepričal, da gre za smreko (Glasovi 26: 193).

Drugi je šel domov zvečer. Sneg je bil, pozimi. Pa zagleda tam pred seboj za potjo »*eno čudno senco*«. »Nič se ne premakne. Strah me ni blo, sem mel tak sekiro zraven, če bi me bil kateri zgrabil. Počasi se približujem. Kaj bo? Držim takle sekiro, če bi kaj blo. Pa ni bilo nič kaj. *En koš je bil pri cesti, smreka taka mala*. Te sem videl prazni strah!« (Glasovi 8: 12)

Še bolj, če gre za nepojasnjeno svetlobo, dokler se ne ugotovi, da so strohneli ostanki lesa, ki delujejo kot da bi »*nā mǎrtvaška glāva bla*« (Glasovi 43: 408). »Je bla pa tam *ena vrba*, ko je bla po eni strani *čist prhka, in to se ponoč svet*. Svetla se je pa veja, in ko je vetar pihu, pa jo je premiku. Ko je pa on užgal s puško, je pa tisto vejo prestrelil. Njega je blo pa tak strah« (Glasovi 39: 79). Drugič se je izkazalo, da »kjer je prejšnji večer stala prikazen, ni bilo drugega kakor *preperel borov štor in nekaj njegovih trsk*, kar je v trdi temi oddajalo nekakšno svetlobo« (Glasovi 8: 3). Podobnih primerov je še več (Glasovi 19: 123; 15: 10).

Živali

Pravzaprav ni značilnih živali, za katere bi se dalo trditi, da so zgolj utvara. Morda sem še najbolj sodi *nočna jaga*. »Razlaga je bila sicer taka, da se to *mantrajo* tisti pokojni divji lovci ali pa rabšici, ki so ob nedeljah in praznikih lovili. Jaz pa mislim, da so se *lisjaki* mogoče drug drugemu odzivali«⁶ (Glasovi 18: 151).

Več strahu povzročajo majhne živali: žaba (Glasovi 8: 13), miš (Glasovi 25: 69). V naslednji pripovedi Tork(lj)ani ni omenjena, toda mogoče je prav v tej zgodbi ključ za razlago številnih srhljivih zgodb o njej:

⁶ Kako lisjaki lajajo, je večkrat omenjala tudi naša mama (Žiri). Oglašanje naj bi napovedovalo spremembo vremena.

Ena punca, ki je v Majšpergi zaj. Jaz sn pa biu na kolinah pri drügi hiši kot mesar. Ona pa doma préla. In ponoči je začélo ružti guore po dilah. Seveda, ona prbežala ta k tisti hiši. Próvi: »Raubari so guor al je pa kòk cahn!« Jaz tisto poslušam. Pol pa grem gledat, pa èdn je še šou poleg. Gremo na dile. Kaj je blo? Tam je nèkdo vrgu neko koust, pa so *mačke* tisto sem pa tò vlačle, pa to ružlo (Glasovi 18: 148).

V drugem primeru so mačko imeli za hudiča (Glasovi 28: 121). Kokoš (Glasovi 39: 80) in petelin (Glasovi 26: 191) sta manj značilni živali iz slovstvene folklore, tu pa jo dobro zastopata. Vprašanje je, ali sta zgolj po naključju obe navezani na cerkveni prostor in čas? Krava, živina pač, marsikdaj preseneti njene oskrbovalce: »Oprezno gledam, kje je kdo. Tedaj pa pomoli izza vogala – *kravja glava!*« (Glasovi 8: 14) Oponašanje glasov telet in svinj (Glasovi 34: 132) je prehodni korak k naslednjemu razdelku.

3.2 Človeške lastnosti

Čeprav navedeni primeri dokazujejo, da razni pojavi v naravi res delujejo strašljivo, je očitno, da je največji vzrok strahu v človeku samem. Na to vpliva njegova psihična konstitucija.

Norčavost

Kaže, da je bilo nekdam strašenje del vaše zabave. Strašili so odrasli otroke, otroci odrasle in vrstniki drug drugega: »Tiste cajte se je po vasi govorilo, da okrog *smrt hodi, vsa v belem s koso*, in pokosi tiste, ki jih manjka v nebesih. Enkrat sem šla z malna zvečer domov in so me *dve smrti* podile. Moj pes je zalajal, pa so smrti začele vpiti: 'Paklič psa, paklič psa!' Zgubila sta ruhe in letela domov« (Glasovi 24: 183; prim. Glasovi 24: 179; 26: 194). Takih zgodb je še več (Glasovi 24: 180, 181, 182). Celo sestra je strašila sestro (Glasovi 15: 42) in uradna oseba si je privoščila pregorečega poslušalca (Glasovi 12: 21). Železničarski prometnik je z zgodbami vlekel tovarišijo za nos: »Ko se spet oglasi *rrsk*, ugotovim, da je ta nepridiprav pri starem vagonu. [...] 'Veste, kaj je bilo?' nas drži v radovednosti. 'Rja je grizla železo!!' Vsi smo se oddahnili, on pa se je poredno namuznil« (Glasovi 188).

Fantovska zabava se je kdaj tragično končala (Glasovi 15: 41; 43: 472; 2: 50; 14: 109) in njih objestnost je bila vzrok marsikateri smrti (Glasovi 2: 61).

Pijanost

Kdor se zaveda te lastne slabosti, za težave, ki izhajajo iz nje, ne dolži drugih (Glasovi 18: 156; 25: 61). Vendar je zelo nevarno, kadar je vmes orožje: »Da se ni oglasil, bi bil jaz mogoče sprožil in ustrelil 'strah' in bi obležal pijani Mirko, jaz pa ...?« (Glasovi 8: 9) Zaradi takšnih prividov bi se lahko zgodila huda nesreča. Nevarno je, kadar je pijan povzročitelj privida, in še bolj, če je pijan tisti, ki ima privid:

– Ja, Frñnce, a me na puznaš? Ja, sosed sam.

U resnici je biv pa Opərčan, te star. K je biv na jagi, je biv pa u takmə bevmə montəlnə, da se ni tak vidu, pa s puški təm, pa čaku. Bla je pa u zimskima cajtə, januarja. Nejbərž da je lisica jagu.

Je reku Branko:

– Strah pa tæk zlə, da čə nēbi tæda se prepričali, ka je, bi najbərž celə živlejne si mislu, ka je blə, pa gdo je strašiv (Glasovi 43: 423).

Kdor je že preveč zasvojen, ga tudi grožnje ne morejo odvrniti od razvade. Sicer pa danes ugotavljajo, da je zasvojenost z alkoholom pravzaprav bolezen (Glasovi 1: [14]).

Marsikdo je dopovedoval, da so ga coprnice vodile. Svoje vtise je podredil nekdanjemu pogledu na svet ali zgolj strašljivim pripovedim, ki so jih vzgojitelji preganjali že vsaj od začetka 19. stoletja (prim. Stanonik 2009: 122–123, 143–148). Izslediti jih je mogoče še danes in pojavljajo se novodobne (Glasovi 44: 24). Interpretacija takšne motivike lahko sloni na starem verovanju iz vse Evrope (Mencej 2013), danes pa je vedno več razlag, ki temeljijo na človeški slabosti oz. zasvojenosti.

Janez Trdina (1987: 16, 18, 212, 217, 276, 359, 451, 476, 496, 808, 837, 926, 941) se je na Dolenjskem veliko srečeval z vražami in zaradi njih zapisal celo smrtni izid: namesto da bi bil pozno ponoči hlapec pomagal pijancu, ki ga je slišal »vpiti in ruliti« v snegu, se – misleč, da ga *straši* – ni upal blizu in tako je revež zmrznil (Trdina 1987: 14–15, 17–18). Sto let pozneje je v podobnem položaju na srečo delovala preudarnost. V pravkar izkopano jamo za električni drog je na glavo padel opit »fabriški delauc«:

Ob desetih [...] pa gre mimo tæste jame en delauc, gər sosed, pa čuje neka næt: »Aaaaaaa, aaaaaaa!« je reko: »Hudič todi! Mænda me le *straši*!« Je dauč bek zogno se tæste jame, enih deset metrov bek. Ko je pa že mavo gërta niæmo prəš, je pa le začeu študirat: »Ka pa, če je riæs komo hodo?!« Pa gre douta nazaj. Vojni spet tam nætra: »Oooo, ooo!« Je devo. Glih tejk, da je še koma diho. Tej pa liæze, liæze tota cuæ pa šlata tam. Tema je bva. Pa pošlata anga deda za nuæge. Tej ga je pa začeu vlæčt von. Je en veelek ded biu, močn – tæda ga je šæti koma von potegno. Tej je biu pa že čisto črn pa plau (Glasovi 26: 195).

Hudobnost

V neki hiši je nekdanj strašilo in posredovali sta svetna in cerkvena oblast. Izkazalo se je, da je nenavadne glasove oddajal gospodinjin brat (Terpin 2011: 295). Nekateri so že vnaprej skleпали, da gre za človeško zlobo, ne da bi se prepričali, kaj bi bilo vzrok nenavadnega doživetja. Najlažje se je znesti nad domačim, sploh otrokom, in se tako znebiti strahu v sebi (Glasovi 19: 79).

Dvema deklicama so pomrli starši. Od enajstih do polnoči ju je strašila »črna žena«. Sorodniki so se hoteli prepričati, ali res mrtva mama hodi nazaj. S seboj so imeli šolanega psa in se namestili pod kozolec. »Je pa bila sosed. Je hodila tiste punčke strašit« (Glasovi 44: 25). »Videš, *tabæt sem se rieku, de me ne buo nikdær veç strah, de se muórem zmieræm prepričæt, kaj ze ana strela je*« (Glasovi 30: 102). Dobro je, če si človek vsaj na podlagi lastne grdobije, ki jo obžaluje, pridobi koristen nauk zase. Podobno, vendar brez zlega namena, se je zgodilo v drugem primeru (Glasovi 34: 135).

3.3 Družbena razslojenost

Pretresljiv je naslednji dokaz o razlikovanju v družinah pri lastnih otrocih. Boljši položaj (beri: ležišče) si je nekdo preskrbel prav s pomočjo strašenja:

Otrok je bilo sedem in v hiši je skoraj vsak večer ali noč strašilo. Postelj v zgornjih dveh sobah je bilo premalo, da bi vsakomur bil zagotovljen prostor ob vzglavju. Prebrisanec si je zato *nadel staro rjuho, prižgal svečo* in se s počasnimi koraki vzpenjal navzgor po stopnicah in z nizkim glasom izgovarjal sledeče besede: »*Taanti tuuri daaa.*« Ostali bratje in sestre so se prestrašeni poskrili po kuhinji, »strašilo« pa je medtem leglo v posteljo. Večkrat sem očeta vprašal za pomen teh besed. Odgovoril mi je, da »*so ble za plašet ta male*« (Glasovi 32: 84).

Kadar se je kdo zaradi revščine zatekel v pijačo in mu tudi strašilo ni pomagalo:

Matevž je z družino odšel v Brazilijo za kruhom. Tam ni bilo bolje. Enega otroka so morali na ladji prodati, da so se lahko vrnili vsaj z enim. Mož je obupan začel piti. Žena večkrat lačna kot sita je oslabela. *Ogrnila se z rjuho in ga ogovorila: »Sem Smrt, sem prišla pote, Matevž, poboljšaj se, drugače boš šel na britof.«* Je rekel Matevž: »Smrt, piši me v rit. Matevž bo pil, dokler bo živ!« [...] Ma ni bil živ prav dolgo, mladega je vzelo. On je šel, boštvo je ostalo (Glasovi 6: 222).

Socialna diferenciacija je pogosto povod za tesnobo in strah/-ove v vasi. Še sreča, če prizadeti naleti na dobrosrčnost: Pri Nograšku je gospodinja kuhano kašo vsak večer dala hladiti na okensko polico. Naenkrat je začelo kaše zmanjkovati, skleda pa je ostala. Bali so se, da to počne *divji mož* iz gozda. Bil je le *berač Jaka*, ki ni imel ne dóma ne hrane. Odtlej je pri Nograšku vedno dobil jesti, kadar je prosil (Glasovi 24: 170).

Kdo ve, ali si niso prav nepridipravi izmišljali strašljivih zgodb in jih širili, da so imeli prosto pot za nečedne posle:

[V]em pa, da so si pri nas pripovedovali, da je pri neki žagi v nekem grabnu vedno strašilo, da so tam skozi hodili neki *pogrebci s krsto*. Neki delavec pa ni verjel v te strahove. [...] Jaz sem mislil, da je krsta zdaj tam, pa grem pogledat. In kaj sem videl: tam so bile dile. Ja, to so bili »pogrebci«, ki so *deske kradli*. Potem je pa prišel k sebi, ko je videl, česa se je bal. Pa tudi »pogrebcev« potem ni bilo več (Glasovi 18: 152).

Še bolj nelagoden je spomin na krajo svinje in njene poginule mladičke: »Nikoli se ni zvedelo, kdo je bil. Ma zdaj mislim, da vem. *Lakota in boštvo*« (Glasovi 6: 225). Tatvina je nelegalen način pridobivanja sredstev za ureditev socialnega položaja (Glasovi 6: 219). Lepo je, da pripoved pred sumničanjem pošteno zavaruje člane drugih narodnosti.

Ko sem služila tam pri enem kmetu, sem pa en večer vidla, da se je *škopnik* peljal mimo hiše. Iz goše je šlo, po luftu, rdeče kot ogenj, tak kot ena metla, košato, pa iskre metalo. Pa tisto ni bil cahen, tisto je bil *strah*!

To sem sama doživela, zato pa lahko po pravici povem. Drugih strahov se pa nena spomnim! Ja, ko je vojna bla, te je tud blo strašno, samo te so bli čist drugačni strahi (Glasovi 8: 59).

Navedena pripoved povezuje snov dokončanega in prihodnjega razdelka, saj ena in ista oseba spontano imenitno razmeji ter razumsko opredeli doživljanje različnih strahov.

3.4 Kriva vera

Uvera v nadnaravno moč in navzočnost bajčnih bitij se marsikdaj izkaže za nerazsodno:

V Podkraju so ljudje bili včasih trdno prepričani, da v Nanosu, kjer so bele skale, živijo *bele žene*. V vasi je bil en kmet trdno prepričan, da so *one krive*, da mu je vsako zimo na pomlad žival crkavala. Šel je na Pivko k enemu coprniku, naj pride pogledat, kaj je vzrok, da pri živini nima sreče. Ta ga naplahta, da je tisti kriv njegove nesreče, kdor bo zjutraj prvi prišel k njemu, češ da ga pošiljajo bele žene. [...] Ta kmet je bil slab gospodar in še strašno skop je bil. Slabo je krmil, kasno je kosil, seno ni bilo nič vredno in zato mu je, seveda, vsako zimo žival krapavala. Drugo jutro pride v hišo ta prva sosed, s katero so bili najboljši prijatelji. Osorno jo je nagnal iz hiše in nato še drug sosed. Tako si je nabral sovražnikov, samo zato, ker je verjel v bele žene (Glasovi 1: [21]).

Lovec Bratek je rešil srnjačka iz močvirja in se mimo mlina vračal domov. Stope v mlinu so oddajale tako nenavadne glasove, da je bil prepričan: »*'Sam hudič me je strašil! Sam hudič je bil!'* [...] *Ljudje so pa kmalu pogruntali, da so bile to Puciharjeve stope*« (Glasovi 44: 26).

Novodobna racionalna interpretacija o propadu uvere se naslanja na oblačilno kulturo:

Ali veste, zakaj je *hudič* na šuštarja jezen: Stavila sta, kdo bo naredil dreto prej in še daljšo. Šuštar jo je okrog roke navijal, hudič je pa skozi okno letal, da bi bila ja daljša in s tem preveč zamudil, da ga je oni prehitel. Pa je rekel: »Se ti bom že maščeval, te bom pa kje drugje dobil.« Pa šuštar sploh ni šel na stol brez *birtaha*, in ko je hudič videl na njegovem hrbtu *križ*, ko se je ta krivil, ni imel moči. Sedaj imajo pa *halje*, ko drete ne delajo več, je pa vse to propadlo (Stanonik 1973: 216).

4 Sklep

S strahom je kot s čudežem. Doživeti ga moraš, drugače ne verjameš vanj (Glasovi 8: 51). Vendar se vsi informatorji strinjajo, da je edini pravi vir strahu (hudoben) človek.

Morda so bili tisti, ki so po lastni razlagi videli nenavadne stvari, slabovidni, kratkovidni ali so imeli kakšno drugo težavo z očmi, da so v resnici videli nerazločno, kar je gotovo vplivalo na njihovo razlago videnega in so npr. imeli vtis, da vidijo ljudi brez glav.

Naslednja poanta je pomembna zaradi poudarka na pripovedovanju: »Viš, tak so si ljudje strahu delali, pa še druge strašili zraven. Znali so pa tudi povedati, da je bilo grozno« (Glasovi 8: 11). Pomembna je torej ravnina tekstore, najprej njena dramati-zacija: način pripovedovanja oz. podajanja. Prav tako jezikovna tekstura in kompo-zicija posebnih strašljivih povedk. V njih je zelo pomembna retardacija, zadrževanje. Zanje je značilna izrazito črna-bela barvna skala. Kočljive situacije se dogajajo vedno ponoči, ker je noč *črna*. Kar vzbuja grozo, je belo: »*beli stvar*« (Glasovi 41: 247),

»ženska v belem« (Glasovi 27: 114), »bela trouga« (krsta) (Glasovi 8: 5), predvsem so »bele rjuhe« (Glasovi 26: 194), v katere se čez glavo ogrinjajo tisti, ki strašijo druge.

Pripovedovalec ne pove takoj, kako je bil udeležen v strašljivi situaciji, temveč – v nasprotju z drugimi povedkami – zgodbo opremi z dokaj obsežnim kontekstom. Šele tedaj se v poanti izkaže srečna rešitev iz kočljivega položaja. Bistveno spoznanje udeležencev v njih je, da se je treba o nenavadnih dejstvih prepričati, kar privede do zdravlilnega olajšanja.

Literatura

MENCEJ, Mirjam, 2013: *Sem vso noč lotal v krogu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

STANONIK, Marija, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklorne*. Ljubljana: Slovenska matica.

ŠUBIC, Simon, 1859a: Kaj je strah. *Glasnik slovenski* 1859/II. 172–176.

ŠUBIC, Simon, 1859b: Nekaj o poduku našega naroda. *Glasnik slovenski* 49.

Viri

AJTNIK, Betka, PESERL, Lojze, LOZAR, Marija, PŠAJD, Jelka, 2008: *Ljudi so gučali*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 34)

A. Z., 1862: Vražje pri poljedelstvu. *Kmetijske in rokodelske novice* 20. 211–212.

B.[LEIWEISS, Janez], 1847: Za božjo voljo, ali še ne bo konec vraž! *Kmetijske in rokodelske novice* 5. 84.

B.[LEIWEISS, Janez], 1847: Od vraž nadalje. *Kmetijske in rokodelske novice* 5. 146–147.

B.[LEIWEISS, Janez], 1852: V ris hoditi, pa hudega rotiti je nevarno in greh. *Drobtinice* 7. 180–181.

BLEIWEISS, Janez, 1859: Vražja / Povest za poduk in kratek čas. *Kmetijske in rokodelske novice* 17. 257–258, 265–266, 273, 281–282, 290–291.

ČERNIGOJ, Franc, 1988: *Javorov hudič*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 1)

STANONIK, Marija, 1973: O čevljarškem poklicu in o življenju čevljarjev v Žireh. *Loški razgledi* XIX. 110–111.

TRDINA, Janez, 1987: *Podobe prednikov I–III*. Ljubljana: Krt.

TERPIN, Rafael, 2011: *Idrijske hiše*. Idrija: samozaložba.

GLASENČNIK, Igor, 1998: *Strah me je gratalo*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 17)

GRIČNIK, Anton, 1995: *Noč ima svojo moč, Bog pa še večjo*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 8)

GRIČNIK, Anton, 1998, *Farice*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 18)

KASTELIC, Zlata, PRIMC, Jože, 2001: *Krvapivc*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 24)

KERŠEVAN, Nada, KREBELJ, Marija, 2003: *Düša na bicikli*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 27)

KOCJAN, Danila, HADALIN, Jelka, 1993: *Beži zlodej, baba gre*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 6)

KREJAN, Marija, 1999: *Vse sorte je že blou*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 19)

KURE, Bogomira, 2004: *Zgodbe ne moreš iz žakla zvrnit*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 28)

MARKUN, Ivana, 2010: *Gremo Kran puzdravt*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 40)

MORATO, Nada, 2002: *Mrak eno jutrnja*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 25)

MORATO, Nada, 2007: *Kruh in ribe*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 32)

OREŠNIK, Marta, ŠTIGLIC, Vida, in WEISS, Peter, 2013: *Gori, doli, sem in tja*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 43)

PEPEVNIK, Špela, OSET, Karmen, 2010: *Lüčka sred jive sveti*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 39)

PIKO, Martina, 1996: *Iz semena pa bo lipa zrasla*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 14)

PODBREŽNIK VUKMIR, Breda, KOTNIK, Irena, 2009: *Čuden prečudež*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 37)

PRIMC, Jože, 1997: *Okamneli mož*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 15)

PUGELJ, Sabina, 2012: *Vile bile*. Celje: Mohorjeva družba. (Glasovi 41)

- REŠEK, Dušan, 1995: *Brezglavjeki*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 9)
- TOMŠIČ, Marjan, 1989: *Noč je moja, dan je tvoj*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 2)
- TONČIČ ŠTRANCAR, Marija, 2005: *Frk, čez drn – frk, čez trn*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 30)
- VERDINEK, Bojana, 2002: *Lesene cokle*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 26)
- ŽELE, Andreja, 1996: *Kaku so živeli in si dejlali kratek cejt*. Ljubljana: Kmečki glas. (Glasovi 12)